

Kür 'befog'

1. A kevéssé ismert *kür* 'befog' igét kívánom az alábbiakban tárgyalni és ezáltal a hangtani és szókészleti kutatás vérkeringésébe bejuttatni. Finnugor nyelvészeink keveset foglalkoztak ezzel az igével: mindössze egy szűkszavú egyeztetést találunk az irodalomban, de újabban ennek helyességét is kétségbe vonják. A magyar nyelvészek már több figyelmet szenteltek a szónak: más magyar igével családostják, megkísérlik tisztázni eredeti jelentését, anélkül, hogy rokonnnyelvi egyeztetéséről tudomásuk lenne. Az alábbiakban — az eddigi vogul egyeztetéshez osztjakot is csatolva — az ugorból való származtatás hangtani bizonyítását kívánom elvégezni.

A *kür* első nyelvészeti szempontú említését a Debretzeni Grammatikában találjuk (271): „*ker, kör* tsak a Parantsolóban van meg” (Nyr. XXXIII, 293). HORGER ANTAL (Nyr. XXX, 239) a szót még *Bessenyei* „csinálmányának” tartja. TOLNAI VILMOS (Nyr. XXXIII, 293) „*Ker, kör, kür, tür*” c. cikkében megállapítja, hogy „a *kör* nem csinálmány, hanem valamely kevés vagy hiányos alakú ige, mely eddig valósággal kikerülte szótáríróink és nyelv-tudósaink figyelmét”. A szó használatát és ragos alakjait részletesen elemzi. A *kerít, kerül, kereng, keres* stb. „gyökerének” tartja. Véleményét elfogadja BÁTKY ZSIGMOND (NéprÉrt. XXVIII, 107) és HORGER (MNy. XXXIII, 249). Az utóbbi szerint szavak és kifejezések megrövidülhetnek, ha nagyon gyakran használják őket, pl. *kerülj be!* > N. *ker-be!*, *kür-be!*, *ker!* *kör!* Legutóbb MARTINKÓ ANDRÁS (Nyr. LXXXI, 121) foglalkozott e szóval. Az állatterelő *tür, tür* (Udvarhelyszék, Nyr. LXXIII, 271, XXXIII, 294; Abaúj m. Pusztafalu, Nyr. XXXIII, 293), *terhő* (Félegyháza, Kiskunság, NéprÉrt. XXVI, 34) szavakat egynek veszi a *kür*-rel, és ősmagyar kori nyelvjárási változatokat lát bennük. Hogy a *tür* a *kür* stb. alakváltozata, vagy a 'szenved', illetőleg a 'gyűr' jelentésű *tür* igével azonos, az erősen kétséges. MARTINKÓ jelentésmeghatározására később reflektálok. A három kutató figyelmét elkerülte, hogy igenket MUNKÁCSI már 1905-ben, egy évvel TOLNAI idézett cikkének megjelenése után, két helyen is (Ethn. XVI, 72; németül: KSz. VI, 198—99) a vogul *kēr-* 'befogni (a lovat, vagy rénszarvast)' jelentésű szóval egyeztetette. HAJDÚ PÉTER (MKE. 82; ALH. II, 309 jegyz.) a szófejtést nem fogadta el. A vogul szó PAASONENTÓL (PAAS.—DONN. 666) származó rokonítását (osztjK. *kārtam*, J. *kārtam* 'aufreihen', votj. *kertti-*, md. *kērksa-*, ?cser. *kerl-*) nem helyeselhetjük. Több gondot okoz KANNISTO (FUF. XIV, 36) etimológiája. Az osztjTrj. *kūyryəy-ə-*, Vj. *kūyryəy-ə-* 'haften, festhaften' igét első pillantásra mind hangtani, mind jelentés-tani szempontból a vogul szó megfelelőjének gondolhatjuk. Alapabb vizsgálat után azonban kiderül, hogy ha hangtani szempontból nincsenek is számot-tevő akadályok, az egyeztetés jelentés-tanilag nehézséget okoz. Ugyanis a fenti

osztják szavak jelentései a következők: 'haften, festhaften, mit Haken fangen, hängen bleiben, sitzen bleiben, stecken bleiben, anheften' stb. Ezek közül a 'haften' látszik a legeredetibbnek. Ebből az alapjelentésből azonban nem lehetne megmagyarázni szavunk mind a három ugor nyelvben kifejlődött '(állatot) befog' jelentését. Viszont az általam alább ajánlott osztják ige kifogástalan megfelelője a m. *kür*-nek és a vog. *kër*-nek. — Eddig a kérdés története.

2. Vegyük számba először a *kür* magyar nyelvi alakjait. Szavunk igen későn bukkan föl. Legrégibb előfordulása tudomásom szerint 1790-ből való: „sem világosan nem parantsolván, hogy *kör-be*, szöke': már kezetek, 's Lábatok Bilintsbe van" (Nagyváthy J., Tsill. forg. 8*). 1796: „Alatson Ünnepekhez, és énekléshez szokott lelkek látom, meg-edgyeztek abba, hogy edgy bestelen járomba *körjenek*" (Bessenyei, Elveszt. parad. I, 258*). 1801/1898: „Nézd a nagy ostobát: olyan mint az ökör, Meg fogják a fülét és a jármába *kör*" (Uő., Term. vil, 282*). 1820: „És *kör* helyre bitang! vissza szerelmem idéz" (Peretsényi Nagy L., Ovid. 129*). Esetleg ide tartozhat: 1809: *Körj* = Rectz Úm! (Uő., Gond. 26*). A szépirodalmi adatok sorának itt vége szakad, és csak a XX. században találkozunk a szóval újra: „Miért ne tudta volna! hiszen, ha nem is volt eléggé *bekürve* — az ökröt szókták *bekürni* a járomba — azért mégis a falu nevelése volt" (Nyr. LXXIII, 271, idézet Móricz Zs., Életem regénye c. könyvéből). „Akkor megint *bekürt* emberek lettek. Mint az ökör, aki járomba tanult már, hajtja nyakát *magá igába*" (Nyr. LXXIV, 52, idézet Móricz Zs., Szegény emberek c. elbeszélés-kötetéből 128). A *kür* a felsorolt adatok ellenére is természetesen mindig népvyelvi szó maradt, nem vált az irodalmi szókinész részévé.

Nyelvjárási adatok: *ü (ű)-zó változatok*: Bereg m. Beregrákos és Munkács vidéke: *be-kür* 'beáll (ökör a járomba)' (MTSz.). — Kalotaszeg, Ketesd: „*té kürsz béi* a járomba" (ÚMNGy. V, 97), „*béi* is kellett *kürjön* rök-tön" (uo. 96), „az égyik ökör csak kikürt" (uo. 194). — Kolozs m.: „*Kür* ide, nye! a marhának a járomba terelésére" (ÚMTSz. gyűjt.), Gyerővásárhely: „*kür* ide, nye! helyre! Az ökör és tehén nógató szava" (uo.); Magyarókereke: „Csak éppen ne *kürjön* bé valami betegség a marha közzé" (uo.) — Aranyos-szék: „*be-kür*: beáll (ökör a járomba)" (MTSz.). — Maros-Torda m.: „*Kürmellé* ne!" (ÚMTSz. gyűjt.). — Alsófehér m. Magyarlapád: „*bekür*: befog, betör, pl. ökröt járomba" (MNY. XXXI, 196). — Kisküküllő m. Radnót: „*kürbe!*: tehénnek szóló kiáltás, hogy álljon a járom mellé" (Nyr. XLIII, 332). — Udvarhely m. Bözöd: „*kür* mellé indulatszó, jármás marhák nógatására. Így szólítják az ökröt, a tehenet, hogy álljon a járomhoz" (ÚMTSz. gyűjt.). — Moldvai csángó: *kürék*, *-ki*, *-be*; *ki-be* fogom az ökröt. „*Kikürtin* [múlt i., e. 3. sz.] ez ökreket" (Nyr. XXXI, 84), „*Békürtén* ez ökreit és kiment ez utra, *kikürtén*, s lefekütt" (i. h. 145); moldvai és hétfalusi csángó: *kür* (*-t*, *-tem*, *-ni*) 'einjochen, in das Joch spannen; *b̄-k*. id. (WICHM., CsángóSz.). — Nagyobb tájegységekre vonatkozó adatok: Tiszántúl, Tiszán innen; Duna melléke: *kür be* (ÚTMSz. gyűjt.). *ő (ö)-zó változatok*: Borsod m. Bánfalva: „*kör-be* te! mondják az ökröknek, hogy a szekér rúdja s a járom mellé álljon" (Nyr. XXXIII, 293); Borsod és Abaúj m.: „*kör! kör* ne! *kör* no! akkor mondják az ökröknek, mikor azt akarják, hogy az ökör a fölemelt járomba betegye a nyakát!" (uo.). — Máramaros m.: *be-körtet* 'beterel': *Körtésd be* az ökröt (a járomba) (MTSz.). —

*A nagyszótári gyűjtésből.

Moldvai csángó: „mostonig 1864-ig *körtikbé* a zembert a mind a zökret egyi járomba” (Nyr. XXXIV, 423). — Csongrád m. Szentés: „*körbe* te, a jármos tehénnek mondják, hogy hajtsa a járomba a nyakát” (ÜMTSz. gyűjt.). — Hajdú m. Hajdúhadház: „*körbe! körki!* ökörbuzdító szó a befogásnál, ill. a kifogásnál” (uo.). — Bihar m.: „nem akar az ökör az igába *körni*”; „*körj be már*” (S o m o g y i A., Szók 5, 43, NSz. gyűjt.). — Biharkeresztes: „*körbe* te! szarvasjóságot terelő szó”, (ÜMTSz. gyűjt.). — Arad m. Hódos: „*körha* te! Tedd a járomba a fejedet! (Állatterelő szó, ökörnek mondják, mikor járomba fogják.)” (Nyr. XXVI, 239). — Előfordulási hely megnevezése nélkül: „*kör* helyre (az ökörnek mondják) verte te in locum” (DebrGr. 271). *Körha* ökörterelő szó (CzF.). *e-z ó v á l t o z a t o k*: Mátyusföld: „*Kerho* mellél ökörszólító szó, melylyel a béres rákiált az ökörre, hogy az iga mellé álljon” (CzF.). — Szatmár: *Kéré* menni: Cinctum in locum ire (K a s s a i III, 143). — Előfordulási hely megnevezése nélkül vö. *kör* (DebrGr. 271); *kerho* vagy *kerhó* vö. Mátyusföld (CzF.). „Szélesebb értelemben *kerhó*-t kiáltanak az ökörnek akkor is, midőn azt akarják, hogy tovább mozduljon helyéből, különösen, hogy a jászolhoz közelebb álljon” (uo.). — Kétféle hangalakú adat csupán Szatmárból van: *kür*, *ker* és Moldvából *kür*, *kör*. — A felsorolt népnyelvi adatok az 1834-től napjainkig terjedő időből valók, vagyis egy részük már nyelvtörténeti értékű. — A különféle gyűjtések adatainak szóföldrajza azt mutatja, hogy a *kür* régebben és valószínűleg ma is a Mátyusföldről Moldváig, tehát a magyar nyelvterület északi peremén ismeretes. BÁTKY ZSIGMOND (NéprÉrt. XXVIII, 107) Pozsonyra is utal, de ezt nem igazolhatom, mert adatom nincs rá. A fönt vázolt területtől délre Csongrád megyéből, Hajdúból, Biharból vannak adataink. Lejegyezték a szót Arad megyében, Kalotaszegen, Kolozs megyében, Aranyosszékbén, Maros-Torda, Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Udvarhely és Brassó megyében. A fentebb idézett írók közül N a g y v á t h y J á n o s Borsod megyei miskolci, P e r e t s é n y i N a g y L á s z l ó Arad megyei galsai, M ó r i c z Szatmár megyei prügnyi születésű. Ezekből a vármegekből más forrásból is van anyagunk. Csak B e s s e n y e i megyéjéből Szabolcsból nem rendelkezünk egyéb adattal.

3. O b i u g o r megfelelők: Alábbiakban a MUNKÁCSI (Ethn. XVI, 72) közölte egyetlen vogul adatot toldom meg a hangtani rokonításhoz szükséges anyaggal. Majd az új osztják megfelelő nyelvjárási változatait sorolom föl. V o g u l: (MUNK.—SZIL.) É. *kēri* 'fűz, tűz', 'befog'; (Ethn. XVI, 72) 'betűzni, beleöltetni, beledugni', 'beleakadni, belefűződni'; (MUNK.—SZIL.) délinek jelzett 'köt' jelentésű adata az idézett helyen nem található; T. *ju-kērs* 'bennakadt'; (WogVok. 139) TJ. *kēr-*, TCs. *kjēr-* 'einflechten', TJ. *kēre-ī-*, TCs. *kēre-ī-* (moment.), AK. *kēr-*, KK. *kjērs* 'er flocht ein', *kjērsəm* 'ich flocht ein', FK. *kjēri* 'er flicht ein', *kjērsəm*, P. *kjērsəm*, *kjērs*, AL. *kēr-*, FL. *kēr-*, SZO. *kjēr-*; (FUF. XIV, 36) TJ. *kērül-*, TCs. *kjērül-*, AK., FK. *kerül-*, P. *kjēr-*, ÉVag. *kerül-*, AL. *kjērül-* 'stecken bleiben'; (FUF. XIV, 53) TJ. *ijlkerüls*, TCs. *ijlkerüls* 'er verwickelte sich'; (CSERNY.) *kerunqve* 'запрячь'; (ROMB.) 'запрячь' = *керунгкве*; (STEIN., GWogVok. 218) TJ., TCs. *kēr-* 'einflech-ten', AK., KK., FK., P., AL. *kēr-*, FL. *kēr-*, SZO. *kēr-* 'id., anspannen, anschirren (Rentier u. a.)'. — Nem biztos, hogy ide tartozik (AHLQV.) K. *kārītam* 'anha-ken'. Ennek *ā*-vel jelölt hangja MUNKÁCSI följegyzésében lehet *e* (pl. AHLQV. K. *kārīstaxtam* 'sich fertig machen' ~ MUNK. K. *kērīstqxti* 'készülődik'), de lehet *ä* is (AHLQV. K. *kās* 'jüngerer Bruder' ~ MUNK. K. *kās* 'öcs'). Az adat talán inkább az osztj. (OL. II) Vj. *kāyər-* 'fisch mit haken fangen' rokona.

Osztják (KARJ.—TOIV. 435a) DN. *kirtá'* 'überwendlich nahen, anheften', Kr. *kirtá'* 'überwendlich nahen', Ni. *kirtá'*, *kirtá'*, Kaz. *kirtá'*, O. *kirtá'* 'anschirren (das renntier, das pferd, den hund), aneinanderfügen (zwei netze, teile eines zugnetzes), überwendlich nahen'; (STEIN., OVd. I, 86) Szi. *kirtá'* 'anspannen', (169) 'anschirren'. (Uő., OChr.²) Se. *kirtá'* 'anspannen'.

4. A mássalhangzó-megfelelések terén probléma nincs, ezért rögtön áttérhetünk a magánhangzók összehasonlítására. KANNISTO (WogVok. 139) az ősvogulra **ē*, **e* hangokat tesz föl, STEINITZ (GWogVok. 218) **i*-t — ez az ő kikövetkeztetésében megegyezik az előzőkkel —, illetőleg (i. m. 317) **i* ~ **i* váltakozást. Szerinte (i. m. 218) a T.-ban **i* az *r* előtt lett *ē*-vé. A többi nyelvjárásban (i. m. 228) az **i* > *ē* változás, a tatár jövevényszavak tanúsága alapján, a XVII—XVIII. században mehetett végbe. — Az osztják tövökális eredetileg **i* lehetett (vö. KARJ., OL. 283, 208 kk., STEIN., OVok. 77). (A vogul hosszú magánhangzó egyértékű az osztják „teljes” hanggal; a magyar adatok rövid magánhangzóra mutatnak.) — A vogul—osztják magánhangzó-megfelelésekre vö. (FUF. XIV, 36) vog. AK., KL., FL. *kēt*-, KK. *kēt*-, P., ÉVag. *kēt*-, DVag. *kēt*-, Szo. *kēt*- 'schicken, senden' ~ osztj. DN. *kīt*-, Trj. *kīt*-, V., Vj. *kīt*-, Ni. *kīt*-, Kaz. *kīt*-, O. *kīt*- ua. Ha az **i* hangot fogadjuk el obi-ugor előzményül, a magyar alapján **i* lehetett az ugor hang is. Ugyanis ehhez tökéletesen illenek — mai ismereteink szerint — a magyar alakváltozatok. Az eredeti **i* labializálódott *ū*-vé, majd nyíltabbá válással *ō* lett. A másik irányban pedig **i* > **ē* nyíltabbá válás történt. Az **ē* > *e* másodlagos nyíltabbá válásra is gondolhatnánk, de *e*-ző adataim két közlője közül K a s s a i nem jelöli az *ē*-t és CzF. sem mindig (pl. *hēgy* helyett *hegy*-et ír), tehát lehetséges, hogy a *ker* alak *kēr* helyett áll. A hangfejlődésre vö. BÁRCZI, Hangtört.² megfelelő helyeit. Az erdélyi *ū*-ző adatokra vö. BENKŐ, MNyjt. 88. — A kikövetkeztetett ugor **i*-nek az obi-ugor nyelvekben ma a m. *kūr* megfelelőiben a következő változatai vannak: a vogulban nyíltabbá válással *ē*, az osztjákban megmaradt az *i*. — Azt, hogy igénkben az ugorkori tőhangzó **i* lehetett, természetesen megerősítené az, ha több, azonos magánhangzó viszonyokat mutató ugor szó vizsgálata alapján is ilyen eredményre jutnánk.

5. A rokonnyelvi adatok jelentéstani összefüggése. A jelentések megvilágítására a következőkben néhány példát szöveggörnyezettel együtt is bemutatok. Vogul: (MUNK., VNGy. II, 112) É. „*kēr äye n!*”, *ñaurēm kēr uñkwē patsayä. ñol=kwālī-sāneuw mañsīk aulnē nēyēstā, va'ilēp sāñk-ūlttē kērēstā, sol-kwālī' xanl-pattā ūlttē kēr sayä. kūsāj kwonā kwālēs, an-maliñ lūlsīñ kērime i'*. „Fogd be őket!” A gyermek kezdte őket befogni. 'A kötőfék homlokzabláját a farka végéhez kötötte, a nyaklóját az ágyékán keresztül kötötte, a haslőszijakat a hónaalján keresztül kötötte. A gazda kijött, hát rosszul vannak befogva'. (VNGy. II, 21.) *xārīñ sunnē ujñ sunnē kērēslūw 'befogtuk a rénbikás szánba, a marhás szánba'*. (VNGy. II, 252—3) *akw' xurip nūlā xārkwēm nan kērīlālān* 'egyforma négy rénbikámat fogjátok ti be!'. (NyK. XXIV, 313) T. *lu nār-khult ju-kērs* 'a ló benn akadt a sárban'. Osztják: (STEIN., OVd. I, 169) Szi. *kāt lōw kirtā* 'partos upal ikijñ xūlēm put xūlē xorpi xōptetñ kīrsa 'Er befahl zwei Pferde anzuschirren, der Schwiegervater spannte ihr drei kesslerrussfarbige Rentierochsen an'. (OVd. I, 86) Szi. *por nē imi upal ikijñ xūlēm kēlsijñ kīrsa* 'Der por-Frau spannte ihr Schwiegervater drei Barben(fische) an'. Az egy vogT. adat kivételével mind a vogul, mind az osztják példamonda-

tokban állatok jármű elé fogásáról van szó. Bár a 'befog' jelentés a három ugor nyelvben megvan, elsődlegesnek talán mégsem tekinthető. Sokkal inkább annak látszik a 'fűz, tűz'. (A változatok közül a legfiatalabb az 'überwendlich nähén' lehet.) A 'fűz, tűz' alapjelentésből megérthetjük a 'befog' → 'fölszerszámoz' stb. jelentésfejlődést. Az igavonó állatot — forrásanyagomban a rénszarvast — szíjjakkal erősítik a szállító eszközhöz. A szíjjakon több lyuk vagy fűzőkarika van, ezen bujtatják, fűzik át a különféle irányból jövő szíjakat, amelyeket a fűzőkarikába tűzött pecekkel, ékkel erősítenek meg (vö. T. LEHTISALO, Beiträge zur Kenntnis der Renttierzucht bei den Jurak-samojeden 118 kk.; *F. M. Bacuesuy — M. Г. Левун: СОВ. ЭТН.* 1951: 69: a szamojéd rénbefogás módja, rajz; 75: a vogul—osztják rénszarvastenyésztés szamojéd eredetű). A 'fűz' és 'tűz' mint szinonímák lehetnek a későbbi 'befog' jelentés alapjai. A KANNISTO rokonította osztják szavak és a kür vogul, osztják megfelelői között találunk azonos és hasonló jelentésűeket, de az előbbieket jelentésfejlődésének más a kiinduló pontja. Ezek az igék csak a keleti nyelv-járásokból ismeretesek, míg a kür megfelelői éppen ott hiányoznak. — MUNKÁCSI (Ethn. XVI, 72; KSz. VI, 198—99) az ugor kori lótarás egyik műszavát látta a kür szóban. Később már nem említi meg „A magyar lovasélet ősisége” című cikkében (Ethn. XLII, 12). MARTINKÓ (Nyr. LXXXI, 122) 'fordít, hajlít, csavar' jelentés-kikövetkeztetését sem a magyar, sem az obi-ugor adatok alapján nem fogadhatjuk el. Ebből következik, hogy a kürt szó — a szerző ezt a kür ige t képzős alakjának tartja — nem lehet szavunk származéka. Ma a magyarban a kür föltehető eredeti jelentésének nincs nyoma. A 'befog' is csak helyenként van meg (l. az adattárat). SZILÁDY ZOLTÁN (MNY. XXXI, 196) tévesnek tartja a MTSz. 'beáll a járomba' értelmezését, pedig egyes helyeken (Kalotaszeg stb.) ez a jelentése. A kür előfordulásának legtöbb helyén azonban megmerevedett állatterelő, pontosabban szarvasmarha-terelő szó. Ló befogás-kor nem használják, de a lónak nincs is annyi nógatasra szüksége.

6. Fejtegetéseim eredményei a következők:

MUNKÁCSI m. kür ~ vog. kēr- szófejtése helyes. KANNISTO vog. kēr- ~ osztj. Trj. *kūr* egyeztetését nem fogadhatjuk el. A kür szabályszerű osztják megfelelője a DN. *kīrpā* és családja.

A kür tőhangzója az ugorban a rokonított nyelvek tanúsága alapján *i lehetett.

A szó mai jelentései közül a vogul, osztják 'fűz, tűz' látszik elsődlegesnek.

K. SAL ÉVA

